

ФІЛОСОФСЬКІ СТУДІЇ

Сергій ТАРАДАЙКО

ОСТРІВ

Нарис

По той бік добра і зла
знайшли ми свій острів...

Ф. Ніцше. Так казав Заратустра

Вже здавна зі словом «острів» було пов'язане не тільки географічне, суто буквальне його значення. Нерідко також ішлося про речі досить умовні, наприклад, у міфології, де треба було зобразити дещо дивне й несподіване. Тоді на допомогу приходив образ острова, того місця (нехай навіть уявного), де може відбутися що завгодно. — Недаремно ж розташування цього місця було доволі невизначене чи просто невідоме. Так, у Томаса Мора, в «Утопії» ми читаємо: «Бо, з одного боку, мені соромно самому не знати, в якому морі лежить цей острів, про який я стільки розповідаю...»¹ Дуже прикметна тут, очевидно, сама назва: острів Утопія. Щось таке, що не має місця...

До речі, ця невідомість є не просто прийомом, аби зобразити надалі дещо дивне й небачене, бо, звісно, подібне ж явище трапляється й насправді. Згадаймо про безмежність океану, де на віддалених островах існують види, відсутні на континенті. Чи згадаймо про загадковість острова Пасхи. — Таким чином, острови ніби навмисно були створені природою для пошуку й перевірки чогось нового та незвичного...

Напевне, саме для цього свій острів отримали й українці. Щоправда, його місце розташування було достатньо відоме. Більше того, можна казати, що, на відміну від уже згаданого випадку, де своєрідність якогось острова впливала з його віддаленості, — наш острів отримує своє значення, навпаки, від конкретного місцеположення. Й найперше: він омивається вже не морем, а рікою, величною, широкою, та все ж рікою. Тому тут і його положення визначається не віддаленням, а стосунками з обома протилежними берегами. Це насамперед існування між обома тими берегами; не дивно, що й називали той острів ім'ям, яке походило від «орт» або ж «орта», це слово тюркське й означає воно «середній», «посередній». Отже: Хортиця.

Зазначимо, що згадані береги були віддавна неспокійні. На всі боки тягнувся великий степ, і войовничі кочівники могли постати звідки завгодно. Тому, звісно ж, опинитися на землі, що зусібіч омивається й захищена водою (до того ж іще й достатньо широкою), — це справді давало чуття безпеки... Втім, острів аж ніяк не здавався маленьким, і його довжина складала більше дванадцяти кілометрів; окрім того, його будова була доволі різноманітна, — скеляста й підвищена на півночі та знижена, з переходом у плавні, на півдні. До води на всі сторони спускались численні балки та байраки.

Найбагатшою була тут і рослинність, а звірів, і птахів, і, звісно, риби водилася така сила, що ліпшого місця, напевне, годі собі й уявити. Не дивно, що людина тут оселилася вже здавна, й археологія це надійно підтверджує. При цьому відкривається ціла низка святилищ, які належали різним епохам і культурам.

¹ Мор Т. Утопія. Кампанелла Т. Місто Сонця. — К.: Дніпро, 1988. — С. 18.

Очевидно, людина гостро відчувала всю винятковість острова і дякувала за нього своїм богам.

Окрім того, подібне ставлення засвідчують і міфи. — Чи не в кожній міфології ми знаходимо дещо схоже, й зокрема, тему «блажених островів», які давали людям уявлення про цілком ідеальне, так би мовити, існування. Тут окремо треба підкреслити, що при цьому використовують образ острова. Й названу нами тему доволі легко простежити аж до сучасної міфотворчості, приміром, до «Так казав Заратустра»... «Розповідайте ж мені про мої сади, про мої блаженні острови...»²

Та згадаймо, що наш острів отримує своє значення від конкретного місцезнаходження. Й воно виявляється на диво прикметним, адже справа тут не лишень у розташуванні між берегів. — Аби це зрозуміти, треба спробувати дивитися трохи ширше, ніби з більшої висоти, тоді, звісно, погляд охопить уже всю цю частину суходолу, й найперше саму ріку. Слово ж «ріка» вже одразу створює враження руху. На відміну від острова, що лежить у нерухомості, ріка — це пересування з одного місця на друге.

Невипадково тою рікою було прокладено «шлях із варягів у греки»... Мандрували ним, як відомо, скандинави, давні вікінги і, звичайно, не могли проминути наш острів. А втім, існував і другий, хоча й забутий нині шлях. Оглядаючи цей простір іще ширше, ми побачимо кілька рік із дуже схожими чи спорідненими назвами. — Це й наша ріка, Дніпро, де лежить острів, і Дон, і Донець, і Дністер, а можливо, й Дунай; певне, йдеться про спільне мовне походження. Це відлуння ще скіфського слова *dāni*, «ріка» чи «вода». Воно й не дивно, бо на всьому цьому просторі Північного Причорномор'я вже здавна панували вихідці з Азії, кочівники.

За самою своєю природою вони мали пересуватись, і коли на дорозі траплялась якась ріка, тим паче широка, — це викликало відчутні складнощі... На відміну від варягів, які чудово почувалися на воді, кочовики бачили в ній лише перешкоду. Й живописний зелений острів у найширшому, вірогідно, місці Дніпра видавався тут особливо привабливим. Адже можна було долати цю широчінь у, так би мовити, два прийоми. Та, крім того, ще й відпочити серед отої благодаті...

Звичайно, дещо подібне відчували тут і варяги, що пливли за течією нашої ріки до Чорного моря та Візантії. Тим більше, що й вони мали пройти перед островом особливе, ще небачене випробування. Дніпровські пороги. Це, напевне, було на диво грізне видовище, бо ріку перекривали довгі лави й пасма каміння, дуже

² Ніцше Ф. Так казав Заратустра; Жадання влади. — К.: Основи, 2003. — С. 295.

збільшувався й ухил, отожд вода різко прискорювалась і неначе проривалася крізь ті скелі з якоюсь люттю та шаленством...

І все це стогнало, ревло, клекотіло, здіймало завісу бризок і вирувало. Хоч якими досвідченими були ті мандрівники, вони, звісно, не наважувались іти просто через пороги, тому штовхали свої човни попід берегом і навіть перетягали по сухому. Подолавши важку ділянку, вони далі пливли човнами, до наступного порога. Ми здатні лиш уявити собі ту радість, яку відчували варяги, коли бачили високий зелений острів одразу за порогами. — Цей край уже здавна так і назвали: Запоріжжя, земля сміливих і вільних людей.

Але, здолавши грізні пороги, варяги не забували й подякувати богам. «На цьому острові вони здійснюють жертвоприношення...»³ — Ми знаходимо таке свідчення у трактаті Костянтина Багрянородного, що й описує згадану нами подорож. І знову наш острів набуває майже сакрального значення й долучається, так би мовити, до «блажених островів».

Якщо справді подивитися з великої висоти, то відкриється дивна річ. Адже саме на цьому місці перетнулися не просто різні шляхи. — Перетнулися різні світи й цивілізації... Бо варяги були, нагадаймо, людьми з Європи, — кочівники, звичайно, з Азії: перетнулися Схід і Захід. Отже, Хортиця ще раз нагадала про свою назву від «орт» або ж «орта»: дещо, по суті, «посереднє». Й нехай оті варяги відвідували це місце на тисячу років пізніше за скіфів. Ідеться не про час, а про певне розташування, бо це, звісно, вже не «у-топія», що невідомо де знаходиться, — це точно вказане місце, де справді зійшлися Захід і Схід. Отже, така собі «топо-логія».

Більше того, це й особлива «топо-логіка» (чому б не взяти незвичне словосполучення?). Ми кажемо про те, що самé перебування на цьому місці, хай там як, а визначатиме розуміння всього життя. Бо сучасна філософія — попри всі класичні підходи — вже не може протиставляти думку й тілесність, отже, «протяжність» у просторі (згадаймо про дві «субстанції» Декарта). — Немає жодного сумніву, що думка не байдужа до місцеположення і спочатку визначається саме положенням у світі... «Філософія — це геофілософія...»⁴ Причому чи не найкраще це підтверджує приклад острова.

Не варто, певне, казати про своєрідність японського чи британського світобачення. Правда, там острови на морі, тому ця своєрідність є наслідком ізольованості й віддалення. Не такою була сутність острова на Дніпрі...

Бо минули давні часи, й навколо вже виникали нові умови.

З одного боку з'явилася держава, власне, західного зразка, де в основі було покладене право (хай спочатку воно стало правом одних і знедоленістю для других). Але з іншого боку постала держава, швидше, східної природи. Бо, формуючись як «улус» у складі Золотої Орди, вона повторювала всі риси цілком азійської деспотії. Й обидві ці потуги міцнішали й поширювалися. Між ними, поміж Польщі та Московії, й опинилися наші землі... Тому думка про щось окреме, по-середнє чи про-міжнє, стає насправді досить істотною для розуміння ситуації.

Не можна не помітити, що знову зіткнулися Схід і Захід. І сталося це вже звично саме на нашій території, бо східні краї відчували потужні впливи з одного боку — західні, звісно, з іншого. Політичні, культурні, релігійні й, звичайно, мовні та родинні... Не дивно, що це призводило до суперечностей і відкритих протистоянь. — У зображеному становищі не було ніякого шансу набути своєї власної державності.

³ *Константин Багрянородный*. Об управлении империей. — М.: Наука, 1991. — С. 49.

⁴ *Делез Ж., Гваттари Ф.* Что такое философия? — М.: ИЭС; СПб.: Алетейя, 1998. — С. 124.

Цікаво, що це напруження набувало й географічного виміру, бо межа між обома тими частинами проходила по Дніпру, — тому й з'явилися поняття Лівобережжя й Правобережжя... Мова не тільки й не стільки про географію, скільки справді про політичні та культурні розбіжності. Бо ліва (за течією) сторона ніби тяжіла до Сходу, права — до Заходу. Тож острів, який розкинувся на Дніпрі — між обома його берегами, — знову ж підтверджує власну назву: «середній», «посередній». Не торкаючися ні того, ні того берега, він отримує ще конкретніше розуміння. — Ніколи не прибиватися ні туди, ні сюди...

Незважаючи на різницю між обома тими сусідами, було в них і дещо достатньо схоже. Це *держава*. Звичайно ж, її природа була надто відмінною в одному й іншому випадку — тільки це не скасовує загальної, поза сумнівом, її суті: примусити до покорі. Й відзначимо, що механізми такого примусу були здавна спрямованими на тіло. Це чудово показав у відомій своїй роботі «Наглядати та карати» Мішель Фуко. Тож: «У будь-якому суспільстві тіло затиснуте в лещата влади, що накладає на нього примушування, заборони чи зобов'язання»⁵. Фуко здебільшого каже про політичне «захоплення» тіла й посилює, таким чином, уявлення про насильницьку природу цієї дії.

До речі, те саме каже й Канетті, який вважає, що «вирішальний акт влади» виявляє себе насамперед «у *схопленні*»⁶. При цьому слід зауважити, що найперші й ключові, за Канетті, прикмети влади постають у природному, ще тваринному світі й пов'язані з їжею. Це й згадане вже «схоплення», й поглинання, й перетравлення, й завершальне, можна сказати, перетворення... Звичайно, з «академічної» точки зору, це здається, м'яко кажучи, дивним. Але, видно, не випадково вже Гоббс, у класичному дослідженні про державу, назвав її Левіафаном. А це біблійне чудовисько. — «Державою називають найхолоднішу з усіх холодних потвор»⁷.

У такому способі бачення проявилися не погляди на суспільство чи турбота про «науковість», а найперше — прадавні чуття загрози та небезпеки. Це не стільки розуміння, скільки справді відчуття немовби шкірою. Не дивно, що тут одразу ж помітна саме тілесність: і «схоплення», й «поглинання», й «найхолодніша з усіх потвор». Але звідси ж впливає й відповідна протидія, тобто рухи за «лініями вислизання», — коли вжити досить істотне поняття Жилия Дельоза. — Не можна не зауважити, що згадане «вислизання» так само дуже тілесне...

Закладена на природному рівні, така потреба звільнитися має бути засвідчена й на рівні суспільства. Треба визнати, що держава не докладала б усіх зусиль, аби підтримувати порядок, якби людина за найменшої ж нагоди не намагалася «вислизати» з її лещат. — Ясна справа, здебільшого мова йде про непомітні пересування чи хоча б обережні зміни положення. Бо важливо не дратувати чудовисько. Це, звичайно, ще далеко не звільнення, швидше, просто пристосування до несприятливих умов...

Але були й ті, хто наважувався звільнитися по-справжньому. Напевне, це були дуже несхожі люди, починаючи зі злочинців і завершуючи бунтарями... Хоча, звісно, найпростіша форма подібного «вислизання» — це просто залишити своє місце й попрямувати десь у невизначеному напрямку. Не дивно, що держава намагалася дуже міцно закріпити людей на місці й переслідувала всіх, у кого з'являлось таке бажання. Невипадково на Заході закони проти бродяжництва були здавна дуже суворими. Та й відловлювати порушників у досить обмеженому й контролюваному просторі, в Європі, було нескладно.

⁵ Фуко М. Надзирать и наказывать: Рождение тюрьмы. — М.: Ад Маргинем, 2015. — С. 166.

⁶ Канетті Е. Маса і влада. — К.: Альтернативи, 2001. — С. 170.

⁷ Ніцше Ф. Так казав Заратустра... С. 49.

Зовсім інша річ у нас. — Адже навіть у XVI–XVII ст. у пониззі Дніпра залишалися все ще вільні, нічийні землі. Розкинулися вони за вже згаданими порогами, й варто було владі посилити свій тиск, як у напрямку того Низу подалися купи сміливців...

Отже, тут, як видається, немовби сама собою виникає тема козацтва. Проте можна розглянути ці події більш узагальнено. Звернімося по допомогу до того-таки Дельоза, що, власне, й висунув ідею «геофілософії»: між усіх його концептів особливе місце посіли «детериторизація»-«ретериторизація». В основі — це глибинне людське бажання покинути звичне місце та податися світ за очі... Щоправда, тільки для того, щоб опинитися на незвіданому й новому для себе місці. Напевне, це щось одвічно притаманне для людини. — Згадаймо вихід євреїв із Єгипту і сподівання на власну землю...

Тож і простір, що за порогами, набув у нас особливого, дуже схожого розуміння. Й підкреслюємо, перше, що поставало за порогами, це наш острів. — Отже, знову він отримує символічне й сакральне значення, ніби втілює здобуття такої жаданої волі. Його видовжене «тіло», що немовби пливло за течією, зразу нагадує про «лінію вислизання», точно проведену рікою між обох її берегів. — А крім того, це ніби символ ідеї, що надалі стає визначальною: незалежність.

Але варто не забувати й початковий, сказати б, імпульс, якщо казати про набуття тієї волі. — Позбутися всіх утисків і переслідування з боку влади. Переваги тут очевидні, та важливо помітити й певні складнощі. Відчувши п'янку свободу, людина, що позбулася тиску влади, вже не може погодитись на повернення. Й надалі буде ставитися до влади з особливою відразою та зневагою. Не тільки до тієї, від якої шойно звільнилась, а до будь-якої влади, хай навіть і до своєї. Ця риса стає неначе спадковою й невдовзі вже викликає купу проблем. Адже ставлення й до своєї власної влади виявляється в нас упередженим і підозрливим.

Як відомо, розуміння влади на Заході було теж достатньо критичним, але варто не забувати, що там ідея владного начала (ще з античної філософії) дуже міцно трималась у світобаченні. Тож окремі випадки критики не тільки не відкидали самого принципу влади, а ще й підкреслювали його чинність. Ясна річ, і на Сході, попри глибокі його відмінності, владу здавна сприймали ніби дещо дуже природне. — Зрозуміло, що всі ті, хто зневажав усяку владу, не знаходили свого місця ні на Заході, ні на Сході.

Тож острів, як особливе й від-особлене місце, таки справді відображає цю ситуацію... Та засвоєна вже недовіра до влади виявляється надто стійкою. Тому будь-які заходи з її боку викликають у нас підозру: чи не знайдемо тут особистого зацікавлення чи зради? — Це, звичайно, не дозволяло досягати хоча б якоїсь, але *спільної* мети. Чи принаймні просуватись у цьому напрямі. Широ кажучи, й сама влада була мало чого варта, бо зазначена зневага та недовіра ніби відштовхували від неї. Тож нечасто траплялися тут сумлінні й поважні люди, що насправді зболівали за справу. Натомість аж надто багато було таких, які шукали тільки збагачення й задоволення своїх амбіцій.

Але згадуючи спадкову вже недовіру до влади, потрібно не забувати про величезну різницю в її природі на Сході й на Заході. — Бо східні порядки були відверто й брутально деспотичні; тим часом як у західному розумінні влада найперше мала подбати про дію *права*. Тоді й згадуване «вислизання» може приносити дуже різні, по суті, наслідки в одному й іншому випадку. Позбутись отого тиску з боку східної деспотії, поза сумнівом, є природним. Адже звідси й виникає вільна людина. Коли ж ідеться про таке «вислизання» від європейського типу влади (зосередженої на праві), — відбувається вже щось інше. Бо людина не поважатиме надалі самого права...

Складається доволі гостре поєднання жаги до волі, з одного боку, й зневажливого ставлення до законності, з іншого. Зрозуміло, подібні настрої вкрай ускладнили побудову власне суспільного життя.

Тим часом іще й імперія на сході розрослася до небачених розмірів і поглинула, зрештою, вже згадані вільні землі. Тому й місце для незалежності залишилося тільки в нашому характері. Й кінець кінцем усвідомилося таке: ми ніколи не станемо незалежними, не створивши своєї власної *держави*. Тільки маємо пам'ятати, що наша вдача будувалася з якнайглибшої недовіри до держави, — здавна чужої, неважливо, чи східного, чи західного зразка, — тому потреба своєї власної натикалася на вроджений уже настрій. Здавалося, що завдання це непосильне...

В уславленій сьомій книзі платонівської «Держави», де викладається міф про печеру, прямо згадано і людей, які не здатні до державної діяльності та вважають, «що вже за життя переселились на Острови Блаженних»⁸. — Отже, досліджуваний тут острів отримував у Платона дуже близьке для нас розуміння, бо тепер уже йдеться не тільки про незалежність, але й, по суті, про нехтування державою.

До того ж і «незалежність» отримує тут особливий, дивний відтінок. Адже зараз у цьому слові вчувається не тільки дещо величне й самодостатнє, але ще й непоко́ра щодо встановленого порядку. І, приміром, невиконання певних обов'язків або правил. Якщо зважати на зазначену вже нездатність об'єднання, то незалежність отримує й особисте, так би мовити, тлумачення. Й деградує до відсторонення та байдужості. До горезвісної «хати скраю». — Тому, навіть опиняючись на державній посаді, така людина дбає найперше про свій власний інтерес...

Але зараз у ситуації, коли країна на сході претендує на відновлення свого впливу, тема нашої незалежності стає знову найважливішою. — Бо нині вже цілком очевидно: ця країна таки й надалі вважатиме наші землі своїми. Ба більше: вона не може відновити свій образ імперії, не підкоривши собі наші землі. Таке становище стає конче загрозливим, особливо, коли зважати на «машину війни» (Ж. Дельоз), яка складає саму природу тої країни.

Зрозуміло, що самотужки ми навряд чи здатні відбитися. Тож і ніби сама собою виникає думка про Захід. Адже там, як виглядає, мали б і справді відчувати всю небезпеку тої загрози й оцінити наше прагнення до свободи. Хоча нам, очевидно, дуже бажано було б отримати щось істотніше. Для того, щоб забезпечити себе зі сходу, треба набути певної міри наближеності чи й належності до заходу. — Та варто було поставити це питання, з'ясувалося, що політика — не місце для романтичних ілюзій. І на Заході ми сприймаємось як явно щось іншорідне...

Складається дуже гостра колізія. Нас уперто намагаються хоч якось утримати в імперії на сході. Та ми за будь-яку ціну прагнемо вирватися з неї. При цьому ми сподіваємося наблизитися до Заходу. Проте там, як видається, на нас не чекають. — Отже, знову пригадується наш острів між обома тими протилежними берегами.

Тобто бачимо, що ця давня топологія вже вичерпала себе й насправді не дає нам осмисленої перспективи... Та й навколо відбуваються певні зміни. Бо сьогодні важливі не розміри територій, а різні хвилі й потоки: товарні, енергетичні, фінансові, міграційні й, звичайно ж, інформаційні. — Тож острів у живому руслі ріки може сприйматися не статично (між означених берегів), а відносно *поток*у, власне, річкової течії. Це підказує нам, яку слід обрати собі стратегію. Не губитися між потужними країнами, не тулитися до когось, а триматись у потоці, що визначатиме всі події...

м. Запоріжжя

⁸ Платон. Держава. — К.: Основи, 2005. — С. 214.